

SATRAÇ TAHTASINDA AZERBAYCAN ve FARSİSTAN

Arif REHİMOĞLU*

In this article the author examined the problems and difficulties that Iran is facing as a result of its ethnic structure and its government system; and, parallel to this he analyzed nation-building process in Azerbaijan. He also mentions various alternatives to solve the problems while stressing the importance and role of Turkish people in this ethnic structure. It is also strongly pointed out, that the most logical solution within these alternatives is integration of Azerbaijanis South part with the North part.

I 974 Portekiz devrimiyle yola düşen demokratikleşmenin üçüncü dalgası (S.Huntington) önce Latin Amerika'ya, sonra Doğu Asya'ya, daha sonra Rus-Sovyet İmparatorluğu'na geçmiş ve bugün de, İran İslam Cumhuriyeti'nin kapısını çalmaya başlamıştır; 23 Mayıs 1997'de Hatemi'nin Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra ortaya çıkan özümlü "yeniden yapılanma" (perestroika) ile İran'da da demokratikleşmenin üçüncü dalgasının ayak sesleri duyulmaya başlandı. Peki sonuçta ne olacak? İran yeniden nasıl yapılanacak? Çokuluslu ve yoğun nüfuslu İran İmparatorluğunun mevcut sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel, milli-etnik vs. sorunları nasıl çözülecek? Bu çözülmeye İran'ın kaderi nasıl olacak? İran'ın kaderi ile ilgili oluşturulan modellerden hangisi gerçekleşebilecek? Bu ve benzeri sorular günümüzde fazlasını düşündürmektedir.

İran'da mevcut durumun aynen korunması ve değişim isteklerinin uzun süre susturulması imkansızdır. Her yıl 600 bini meslek hayatına giren¹ ve 65 milyondan fazla ülke nüfusu (Temmuz 1999) içerisinde çoğunluğu oluşturan 25 yaşın altındaki gençliğin² çoğunluğu, sosyal hayatın sınırlandırılmasından bıkmış birçok kadın, orta yaşta insanların belli bir kısmı ve diğerleri değişim istemektedir. 23 Mayıs 1997

* Bütöv Azerbaycan Birliği (BAB) Divan Başkanı

¹ Shireen T. Hunter, "İran Perestroikası Köklü Değişim Olmaksızın Mümkün mü?", *Avrasya Dosyası*, Cilt:5, Sayı:3, Ankara, 1999, s. 79.

² Barry Rubin, "İranın İç Politikası Üzerine Bazı Notlar", *Avrasya Dosyası*, Cilt: 5, Sayı:3, Ankara, 1999, s. 85. *Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel, İlkbahar 2001, Cilt: 7, Sayı: 1, s. 337-366.*

Cumhurbaşkanı seçimleri, 18 Şubat 2000 Meclis seçimleri, Temmuz 1999 Öğrenci eylemleri vs. bunun en belirgin göstergeleridir.

Aynı zamanda, Azerbaycan Türklerinin, Kürtlerin, Türkmenlerin, Arapların, Beluçların ve diğerlerinin milli-etnik yönlü değişim istekleri de gözardı edilmemelidir. Unutmayalım ki, millet aşamasına varmış veya varmasın, İran'da dile göre farklılaşan 90'dan fazla etnik grup bulunmaktadır.³ Rejimin yalnız bir küçük dinsel grubu azınlık sayıp onlara belli haklar tanıması, Fars olmayan İslam inançlı diğer milli ve etnik grupları ise yoğun Farslaştırma siyasetine tabi tutması çok ciddi milli-etnik sorunlar yaratmaktadır. Gittikçe tırmanan ve yaygınlaşan milli-etnik sorunların adaletli çözümüne yönelik tartışmalar, artık kapalı kapılar arkasından açık alana çıkmış, rejimi rahatsız edecek bir boyuta ulaşmış ve bu yönde değişimin gerekliliğini ortaya koymuştur.

Yukarıda söylenenleri ve hem ülke içinde hem de mülhacirette rejime karşı olan mülhaliflerin isteklerini ve ahalinin genel olarak beklentilerini dikkate alırsak, İran'daki mevcut durumun uzun süre aynen korunacağı düşünülemez. Bu nedenle ülkenin yarınına yönelik model arayışlar günden güne yoğunlaşmaktadır. Bu model arayışlarında ileri sürülen fikirler iki ana başlık üzerinde toplanabilir: 1. toplumsal model arayışları; 2. Ulusal model arayışları.

Toplumsal model arayışlarında belli bir sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel özelliklere sahip değişimleri içeren, insan hak ve özgürlüklerine dayanan çeşitli modeller, formüller ve varyantlar yer almaktadır. Burada daha çok İran'ın gelecek kaderini belirleyecek reformcular, muhafazakarlar, saltanat talep edenler (monarşi yanlıları), Halkın Mücahidleri, solcular vs. gibi güçlerden bahsedilmekte, ayrı-ayrılıkta onların öncüllüğü ile baş verebilecek değişimlerin olumlu-olumsuz yönleri araştırılmakta, çeşitli modeller sunulmaktadır. Yakın vadede herhangi bir toplumsal modelin gerçekleşeceğine hiçbir kuşumuz yok; ama orta ve uzun vadede bu modelin kalıcı olacağına, tam bir başarı kazanacağına hiç de inanmıyoruz. Çünkü çokuluslu bir baskıcı devlette, demokratikleşme sürecinin başlaması sosyal, siyasal,

.....
Toplumsal model
arayışlarında belli bir
sosyal, siyasal, ekonomik
ve kültürel özelliklere
sahip değişimleri içeren,
insan hak ve
özgürlüklerine dayanan
çeşitli modeller,
formüller ve varyantlar
yer almaktadır.

³ Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, 1997, s. 6., .

ekonomik vs. sorunlarla birlikte, milli-etnik problemleri de gündeme getirmektedir. Bir başka deyişle, bu durumda toplumsal ve milli-etnik sorunlar birbirinden ayrı düşünülemez. Çokuluslu baskıcı devlette demokratikleşme süreci, önce toplumsal nedenlerle başlar; (yahut öyle gözükür), sonra ise milletleşme olgusunu da beraberinde getirdiğinden milli-etnik nedenler kabarıp öne çıkar. Mevcut milli-etnik sorunlar adaletli çözüme kavuşamazsa, çokuluslu devletin halkını bir arada tutan birlik ve beraberlik ruhu ortadan kalkar, er ya da geç devlet parçalanır (kaba güç uygulamakla birliğin sağlanması geçici bir durumdur). Bu nedenle de, Ahmet Obalı'nın Sovyetler Birliği ve Yugoslavya örneklerine dayanarak ileri sürdüğü "İran devleti ... demokrasiye geçince dağılacakını iyi bilmektedir"⁴ fikrini hiç de yanlış bulmuyoruz.

Kanımızca, İran'da yüzeysel değişimlerle rejimin korunmaya çalışılması ne toplumsal sorunları ne de onunla iç içe geçmiş milli-etnik problemleri çözemez ve sonuçta mutlaka bir toplumsal-milli-etnik patlama ortaya çıkar.

Eğer köklü değişimler yapılarak demokratikleşme gerçekleşirse-ki, bu uzmanlarca pek muhtemel gözükmemektedir.⁵ o zaman toplumsal sorunlar çözülsün bile milli-etnik sorunların, mevcut İran sınırlarının korunmasıyla çözüme kavuşabilmesi çok zordur. Çünkü Azerbaycan Türkleri başta olmak üzere İran'daki halk bölünmüş durumdadır ve kuşkusuz onlar, ilk fırsatta birleşmeye çalışacaktır. Bu ise, yakın vadede gerçekleşecek toplumsal modelin orta ve uzun vadede başarılı olmayacağı anlamına gelmektedir.

Ulusal model arayışlarında İran'daki milli-etnik sorunların çözülmesine yönelik modeller, formüller ve varyantlar yer almaktadır. Unutmayalım ki, "Belli bölgelerde yoğunlaşmak üzere, Azeri,⁶ Türkmen, Arap, Kürt ve Beluç unsurlarından oluşan İran, etnik açıdan bölünmenin en ilginç örneklerinden birini veriyor...".⁷ Sayıca daha küçük ve milli-etnik kimlik şuuru bakımından göreceli olarak gelişmemiş diğer milli-etnik birimleri dikkate almasak, İran'a bağımlı Azerbaycan, Kürdistan, Türkmenistan, Belucistan ve Huzistan (Acemistan,

⁴ Ahmet Obalı ile Söyleşi, «Tanıtım» gazetesi, Bakü,1999, Sayı:29(36), s. 6.

⁵ Shireen T. Hunter, "İran Perestroikası Köklü Değişim Olmaksızın Mümkün mü?", *Avrasya Dosyası*, Cilt:5, Sayı: 3, Ankara, 1999, s. 82.

⁶ Fars şovenizminin etkisi ile ortaya çıkmış ve maalesef, Türkiye'de de benimsenmiş Azeri adı uydurma bir isimdir (9,48;10,6). Azerbaycan Türkleri hiç bir zaman Azeri adlandırılmamışlardır ve onlara bu adı takmak hem kökünden yanlıştır, hem de Azerbaycan Türklerinde Türklük şuurunu yıpratmaya hizmet ettiği için yalnız Fars şovenizminin işine yaramaktadır. Ona göre de, biz doğru olanı-Azerbaycan Türkü adını kullandık. Fakat kullandığımız kaynaklardaki Azeri kavramına dokunmadık.

⁷ Turgut Tülümen, *İran Devrimin Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul,1998, s.81.

Arabistan) bölgelerindeki halkların "...gelecekte bağımsız bir ulusal egemenlik isteyecek siyasal gelişmeye yönelebilmeleri tehlikesi..."⁸ Orta ve uzun vadede İran'ın parçalanmasına neden olabilir. Zira, "İran'a yönelik uygulanmakta olan senaryolara göre İran, Kürt, Azeri, Fars olmak üzere üçe bölünmek istenmektedir".⁹

Başka uygun senaryoları ortaya koymadan önce şunu belirtelim ki, ulusal model arayışları içerisinde hangi senaryo önce çıkarsa çıksın, kuşkusuz, son söz Azerbaycan Türkleri'nindir. Bazen Türk-Fars çelişkisi gözardı edilerek "İran'da etnik sorunun temelini Fars-Kürt çelişkisinin oluşturduğuna dair bir imaj..." yaratılıyor,¹⁰ fakat bu imaj doğruyu aksettiremez, çünkü Kürtlerin sayısı, potansiyel milli gücü hem Azerbaycan Türkleri'ne hem de Farslara nispeten çok zayıftır ve İran'ın kaderini belirleyecek düzeyde değildir. Ama aslında, "Tabiatıyla, sonucu, Azeri Türklerinin takınacağı tutum tayin edecek...", "Azeriler ayaklandı mı, İranın parçalanmasını kimse önleyemez ..." ¹¹ görüşü, tam olarak gerçeği yansıtmaktadır.

Farslar ve Türkler

Çok-uluslu İran İmparatorluğu'nda Farslardan başka kendi gücüne göre Azerbaycan Türkleri ile kıyaslanabilecek ikinci bir ulus yoktur. 1924'ten beri yönetimi elinde tutan Farsların ister Şah döneminde, ister molla döneminde toplumun beklentilerine cevap verememeleri, şovenist siyaset yürüterek ülkedeki gayri Fars halklara karşı hoşgörülü davranmamaları vb. sebepler İran'da hem toplumsal, hem de siyasal planda değişim isteklerini doğurmuştur. Ayak sesleri işitilmekte olan demokratikleşmenin üçüncü dalgası, bu istekleri günden güne daha da arttırmaktadır.

Ülkede kendi milli-etnik haklarını savunan birçok güçler, o sıradan Türkmenler, Kürtler, Beluçlar, Araplar ve diğer gruplar umutlarını git-tikçe Azerbaycan Türklerine bağlamaya başlamışlardır. Yalnız toplumsal beklentisi olan, insan haklarını savunan güçler içerisinde de Azerbaycan Türklerinin, son söz sahibi olduğu da bir gerçektir. Bu da çok doğaldır, çünkü ülkede Farslarla Azerbaycan Türkleri başat (dominant) etnik rolü oynayabilir.

⁸ Kemal Yalçın, "Türkiyenin Güvenliği Sorunu, Terörizm ve İran", *Avrasya Dosyası*, Cilt:2, Sayı:2, Ankara, 1995, s.345-346.

⁹ Kemal Yalçın, "Türkiyenin Güvenliği Sorunu, Terörizm ve İran", *Avrasya Dosyası*, Cilt:2, Sayı:2, Ankara, 1995, s.343.

¹⁰ Emre Bayır, "Fars Milliyetçiliyinin Gelişimi ve Güney Azerbaycanda Milli Direniş Hareketi", *Avrasya Dosyası*, Cilt:5, Sayı:3, Ankara, 1999, s.90.

¹¹ Turgut Tülümen, *İran Devrimin Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 99-100.

Tarih boyunca ülkede başat etnik rolü ya Azerbaycan Türkleri, ya da Farslar üstlenmişler ve diğer etniklerden hiçbiri bu kadar etkin olmamışlardır. Günümüz İran Devleti'nde başat etnik rolü üstlenmiş olan Farslar, çeşitli nedenlerden dolayı yıpranmakta ve sahip oldukları rolü oynayamamaktadırlar. Bu durumda ulusal değişimi gerçekleştirme gücü, daha çok Azerbaycan Türklerine mahsustur; çünkü mevcut sayısına, potansiyel milli gücüne, tarihten kaynaklanan sosyal-psikolojik özelliklerine ve diğer unsurlara bakıldığında, Azerbaycan Türkleri ilk sırada bulunmaktadır.

Fars şovenizmi gerçeği saklamak için şimdiye dek İran'da yapılmış nüfus sayımlarının hiçbirinde milliyet meselesine değinmemiş ve ülkede Türklerle Farsların kesin sayılarını göstermemiştir; Fakat bu rakam bilinmiyor değil. Örneğin, tanınmış Fars şovenisti M. Şüar 1960'ların ortalarında 22 milyonluk ülke ahalisinin yarıdan fazlasının Türk olmasını esefle bildiriyor ve onların konuştuğu dili-Türkçeyi "defnetmek" hakkında fikir ileri sürüyordu.¹²

Artış hızına göre Türklerin Farslardan daha üstün olduğunu göz önüne tutarsak,¹³ halihazırda sayı nispeti ya aynen korunmuş, ya da Türklerin sayısı Farslardan daha fazla olmuştur (aksi düşünülemez). Fars şovenizmi kendi aleyhine olan mevcut açığı kapatabilmek için Azerbaycan Türklerini Hemedan Türkleri, Save Türkleri, yahut etnik adla Kaşkay Türkleri, Afşar Türkleri, Kaçar Türkleri, Şahseven Türkleri gibi "müstakil halklara" ayırmakta; bunları Azerbaycan Türklerinin umum sayısına dahil etmemekte ve sonuçta, Azerbaycan Türklerinin sayısını az göstermeye çalışmaktadır; diğer taraftan da Fars akraba etniklerden Tat, Gilek, Teberi (Mazenderani), Lor, Lar, Talış gibi birbirinin dilini anlamayan halkları aynileştirerek onların hepsini Fars olarak adlandırıyor ve yapay olarak Farsların sayısını arttırmaktadır. Fakat bu durumda bile, Farsların sayısı Azerbaycan Türklerinin sayıdan fazla olmamıştır. "1993'te Tahran ve Tebriz'de yayımlanan çoksayılı gazetelerin yazdıklarına dayanarak, İran toplumunun 3/7 hissesi ve Tahran nüfusunun 3/5 hissesi Türktür; başka deyişle, bugün İran'ın 63 milyonluk nüfusunun 27 milyonunun ana dili Türkçedir. Bu demektir ki: Türkler nisbi olarak İran cemiyetinin çoğunluğunu oluşturmaktadır ve sayıları Farsların sayısından daha fazladır. Aynı zamanda, ülkenin başkenti Tahran'da yaşayan Türklerin sayısı bu kentte yaşayan Fars, Kürt, Beluç ve başka dilli halkların sayıdan fazladır".¹⁴

¹² Şövkət Taşçıyeva, Ekrem Rehimli, Semed Bayramzade, *Güney Azerbaycan*, Orhan Yayınları, Bakü, 2000, s.65.

¹³ İbid.

¹⁴ Hasan Reşad, İran'da Diller, "Tanıtım" gazetesini, Bakü, 2001, Sayı: 7(603), s. 12.

Tahran'da yayımlanan "Hemşehri" gazetesi Şubat 1993 sayılarının birinde, hazırda İran'da 80'e yakın ulus, halk ve etnik grubun olduğunu yazmıştır; Azerbaycan Türkleri bunların içerisinde sayıca ilk sırayı tutmaktadır.

Azerbaycan Türklerinin sayısı kesinleştirilmese de, bu sayı Türkmen Türklerinin dışında 30 milyonun üzerinde (bazen 34 milyon) gösteriliyor.¹⁶ Akraba Türkmen Türklerini de dikkata alırsak, bu sayı 35 milyondan az değildir. Oysa, akraba etniklerle birge Farsların sayısı 22 milyon kadardır.¹⁷ Eğer akraba etnikleri saymazsak, Farsların kendi sayısı 20 milyonun altındadır. bu çerçevede, İslami devrim sırasında Azerbaycan'ın güneyinde yaygın olan "Biz Kürtlerden farklıyız. Otonomiye ne yapalım. Nüfusumuz Farsilere eşit. Burası bizim memleketimiz. Tarih boyu İrani ya doğrudan-doğruya yönelttik veya yönetici kadroları içinde yer aldık. Azınlık değil, ortağız."¹⁸ düşüncesi hiç de tesadüf değildir.

Gerçekten de, burası Azerbaycan Türklerinin memleketidir. Farsların (ve onlara akraba etniklerin) şimdiki İran arazisine gelmeleri herkese belli bir aksiyomdur. E.A.Grantovskiy gibi birtakım Fars hayranları, onların göç tarihini ne kadar eskilere götürmeye ve M.Ö. I-VIII. yüzyıllardaki Asur yazıtlarında Fars kökenli sözler aramaya çalışsalar da,¹⁹ bilinen şudur ki, Farslar gelirken bölgede yüksek düzeye ermiş kültür, dil, devletçilik geleneği gibi önemli unsurlara sahip yerli bir ahalî vardı. İlk önce İran'ın güney doğusundaki Parsua/Parsa (şimdiki Fars) eyaletine yerleşen ve kendi adlarını da bu eyaletin isminden alan (Parsua/Parsa=Pars=Fars. Pars sözünün "p" sesinin "f" sesine çevrilmesinde Arap etkisinin rolü büyüktür) Ari kökenliler, M.Ö. VII-VI. yüzyıllarda kuzey batı ve batıya, Elam ülkesi arazisine (şimdiki Huzistan bölgesi) ve kuzeye, Azerbaycan'ın eski Med Devleti arazisine doğru ilerlemiştir. Kültürce yerli ahaliden Elamlardan, Mannalılardan, Medlerden katkı aşağı olan bu Ari kökenli Farslar M.Ö. VI. yüzyılın başlarında Med Devleti'ne tabi olmuş ve M.Ö. 550 yılında ihanet yoluyla Med Devleti'ni ele geçirmişlerdir.

Şimdiki İran'ın eski yerli ahalisinin kim olduğu konusunda araştırmacılar arasında çeşitli fikirler vardır. Mevcut tartışmalara geçme-

¹⁵ Şövkət Tağıyeva, Ekrem Rehimli, Semed Bayramzade, *Güney Azerbaycan*, Orhan Yayınları, Bakü, 2000, s. 58.

¹⁶ İbid, s. 59-63.

¹⁷ İbid, s. 60-63.

¹⁸ Tülemen, a.g.e., s. 82.

¹⁹ E.A.Krantovski, "Rannaya İstoriya İranskih Plemen Peredney Azii", *Nauka*, Moskova, s.119-333.

den şunu belirtelim ki, bölgenin eski yerli ahalisi içerisinde Türklerin çoğunluk oluşturduğu düşüncesi gittikçe yaygınlaşmaktadır.

Diller arasındaki akrabalığı dilin yapısı, dilin mevcut söz dağarcığı belirlemektedir. M.Ö. IV-V. binyıllardan beri, bölgede devlet kurmuş, kültür yaratmış eski Ön Asya halklarının, kendilerini Kenger olarak adlandıran Sümerlerin, Elamların, Arttalıların, Lulluların, Turukkilerin, Suların, Kutilerin, Kassilerin, Mannalıların, Medlerin dilleri gelme Sami ve Fars dilleri gibi çekimli değildir; Türk dili gibi eklemeli bir yapıdadır. Bu yerli dillerin mevcut söz dağarcığında Türk kökenli özel adların, umumîşlek sözlerin yaygınlığı bilinen bir gerçekliktir; bu durumdan yola çıkarak, Azerbaycanın kuzeyinde 1970'li yıllardan, güneyinde ise 1990'lı yıllardan başlayarak bölgenin eski yerli halklarının Türklüğünü çok sayıda delillerle ortaya koymaktadırlar.²⁰

Mevcut araştırmalardan anlaşılıyor ki, Türkler M.Ö. VI., V. binyıllardan, Farmlar ise M.Ö. I. binyılın ortalarından itibaren bölgede siyasal tarih sahnesine çıkmışlar (Konumuzdan uzaklaşmamak için ayrıntılarına değinmiyoruz). Farmlar gelene dek bölgede Türklerin üç bin yıllık bir devletçilik geleneği vardı ve Hint-Avrupa kavimleri dahil dünyanın bir çok halkları devletçiliği Türklerden öğrendiği gibi,²¹ Farmlar da tabii oldukları yerli Türklerden, özellikle arazisinde yerleştikleri Elam ve Med Türklerinden** devlet kuruculuğunu öğrenmişlerdir. Bölgedeki, özellikle Urmu gölü çevresindeki yerli ahalinin kültür ve devlet geleneğine göre daha yüksek düzeye ulaşmasını ve gelme Arileri ciddi biçimde etkilemesini, tanınmış Rus Sovyet uzmanı I.M. Dyakonov kesin olarak ortaya koymaktadır.²²

M.Ö. 550 yılında Farmların Med Devleti'ni ele geçirmeleri ile siyasal egemenlik uğruna Fars-Türk çatışmaları başlamıştır. 2500 yıldan beri süregelen bu çatışmalarda, kah Farmlar zafer kazanarak devleti ele geçirmiş, bazen de Türkler galip çıkarak kendi devletlerini yeniden

²⁰ Z.Yampolskiy, "Drevneşie svedeniya o tyurkah v zone Azerbaydjana", *Uçenie Zapiski AGU* im.S.M.Kirova (Seriya Yazıka i Literaturi), Baku, 1966, No:2.; Y.B.Yusifov. "O nekatorih yazıkovih elementah tyurkskogo proisöjdeniya v soçinenii albanskogo istorika", *Sovetskaya tyurkologiya*, Bakü, 1974, Sayı:2; "Azerbaycan Filologiyası Meseleleri", Sayı:1, *Elm*, Bakü, 1983; T.I.Hacıyev, K.N.Veliyev, "Azerbaycan Dili Tarihi", *Maarif*, Bakü, 1983; Vorosil Gukasyan, Vagif Aslanov, "İssledovaniya po istorii azerbaydjanskogo yazıka dopismennogo perioda", *Elm*, Bakü, 1986; Mehmedtağı Zehtabi, *İran Türklerinin Eski Tarihi*, I-II ciltler, Camali Yayınları, Tebriz, 1999-2000,)

²¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991, s. 211-213.

** Kimi çevrelerde Medleri ya Fars, ya Kürt, ya Taliş gibi gösterme çabaları katiben bilimsel değil. Medlerin kimliğini bilimsel şekilde araştırmış uzmanlar çoksayılı deliller esasında aydınlaştırmışlar ki, Medler arilerden tamamıyla farklı olan ve Elamlara akraba olan yerel halklardan biridir (16,19-31). Aynı zamanda, Medlerin Türk olmasını kanıtlayan deliller de az değil(16,19;19;20 ve s .)

²² T.I.Hacıyev, K.N.Veliyev, "Azerbaycan Dili Tarihi", *Maarif*, Bakü, 1983, s. 74-75.

kurmuşlardır; fakat, bu 2500 yıllık çatışmada Türklerin zafer payı Farslardan daha fazla olmuştur.²³

Azerbaycana Karşı İran, Yoksa Farsistan

Satranç tahtasında Azerbaycan'ın rakibi İran değil; Fars ülkesi, daha doğrusu, Farsistan'dır. Yaklaşık 2500 yıldır bütün uygun tarihi ve coğrafi kaynaklarda çeşitli varyantlarla Azerbaycan ve Fars (=Farsistan) adları aksolunmuş, zaman zaman değişilse de, sınırları nerede başlayıp nerede bittiği kesin bir biçimde gösterilmiştir. Fakat İran ismi için aynı şeyler söylenemez. Çünkü tarih boyu ne İran adlı somut bir coğrafi arazi, ne de bir devlet olmamıştır. Hiçbir tarihi-coğrafi kaynakta İran adı, İran hudutları gösterilmemiştir.²⁴ Yaklaşık bin yıl önce mitolojik bir kavram olarak ortaya çıkmış ve yalnız XIX-XX. yüzyıllarda işlerlik kazanmıştır.

Bazen, İran adının mevcut olma tarihini M.S. V-VI. yüzyıllarda Sasaniler zamanında kaleme alınmış "Avesta"daki mitolojik İranviç adı ile bağlantılandırılmıştır²⁵ ancak "Avesta" uzmanı, yıllardan beri bu abideyi araştıran ve İran üniversitelerinde "Avesta" Pehlevicesinin hocalığını yapan Prof. Dr. Hüseyin Düzgün'e göre, "İranviç" günümüzde uydurulmuş yapay bir kelimedir ve "Avesta"da böyle bir ad yoktur.²⁶

İran adı aslında İslam'ın yayıldığı devirde ortaya çıkmış folklorik-mitolojik bir kavram olup, Fars şovenizminin babası Firdevsi tarafından kaleme alınmış bir efsanedir. Fars milli ruhunu yükseltmek için Firdevsi'nin mitolojiye dayanarak, bazen de kendi hayal gücünün ürünü olarak yazdığı "Şahname" efsaneleri, İran-Turan savaşlarını yansıtmaktadır. Fakat her iki kavram (-ister İran, isterse de Turan) somut değildir; buna göre de, araştırmacılar bazen Farsistan'ı İran, Azerbaycan'ı Turan saymış, bazen de Farsistan, Pakistan ve Afganistan, Tacikistan'la birlikte İran, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri de (Türkistan) Turan hesabı kabul edilmiştir. Oysa, gerçeği yansıtmadığına göre eski tarihi-coğrafi kaynakların hiçbirinde ne İran, ne de Turan adları gösterilmemiş, onların sınırları çizilmemiş; kimi kaynaklarda onlardan sadece mitolojik bir kavram olarak (Farsların yaşadığı yer, Türklerin yaşadığı yer gibi) bahsedilmiştir. Örneğin, Firdevsi'den bir dönem sonraya ait Mahmut Kaşgarlı'nın "Divanü Lügat-it-Türk" (XI. yüzyıl) eserine ilave edilmiş, dün-

²³ Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, 1997, s. 3-13.

²⁴ E.Elçibey, *Bütöv Azerbaycan Yolunda*, Ecdad Yayınları, Ankara, 1998, s. 69.

²⁵ Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, 1997, s. 97.

²⁶ Hüseyin Düzgün (Sadık), *Der Bare-ye Zebanhayi İrani*, Babek Yayınları, Tahran, 1972.

(Azerbaycan Türklerinin bütünlük ölküsünün tarihte ilk yazılı belirtisi olan bu beytin anlamı şöyledir: Şirvanın (Azerbayca'nın kuzeyindeki Şirvanşahlar Devleti'nin) Tebrizle (Azerbayca'nın güneyindeki Safevi Devleti ile) birleşeceği gün Acem (Fars) Mülkü/Memleketi için kıyamet günüdür).

Dr. Mahmutali Çehreganlı'nın dediğı gibi, hazırda yanlış olarak İran söylerken Fars, Fars söylerken İran anlaşılıyor.³⁰ İran adının böyle anlaşılması çok yakın bir devrin ürünüdür, meseleyi doğru değerlendirebilmek için devletin varlık nedeni kavramına dikkat etmemiz gerekir.

İç ve dış şartlar çerçevesinde, her halk belli bir temel dayanak etrafında birleşip bütünlüşerek kendi devletini yaratıyor (veya buna çalışıyor): Friedrich Ratzel etrafında ahaliyi toparlayan bu temel dayanağı, devletin varlık nedeni (Raison d'etre) olarak görüyor.

F. Ratzele göre, bir devletin varlığı mutlaka belli bir nedene bağlıdır; bu, devletin varlığını haklı gösteren belirgin bir kavram veya fikir olabilir. Devlet bu belirgin kavram veya fikir çevresinde toplanmış olan bir toprak ve bir insan parçasının tek bir ünite halinde örgütlenmesidir.³¹

İlave edelim ki, devletin varlık nedeni değişmeyen (statik) bir kavram değildir; zaman zaman değişen şartlara bağlı olarak değişebilmektedir. Örneğın, ilk önce "Türklük" nedeniyle ortaya çıkan Osmanlı Devleti imparatorluğa dönüştükten sonra "İslamcılık" (sünni ağırlıklı ümmetçilik) ve daha sonra "Osmanlılık" (tebaacılık) temalarını esas almış, ahalisini zaman zaman bu unsurlar etrafında toplayarak bütünlüşürmüştür. Çöküş aşamasına gelindiğinde, "Osmanlılık" fikri ahalinin bütünlülüğünü sağlayamayınca yeniden "İslamcılık" fikri önem kazandı; fakat bu fikir de kendini doğrultamayınca bir kez daha "Türklük" fikri üzerine dönülmüştür. Sonuçta "Türklük" fikir temeli etrafında bütünlüşen Anadolu insanı ulu önder Atatürk'ün liderliğinde Türkiye Cumhuriyeti'ni kurdu. Bu örnekten anlaşıldığı üzere, Anadolu'da devletin varlık nedeni çeşitli zaman dilimlerinde Türklük, İslamlık, Osmanlılık, Türklük fikirleri çerçevesinde biçimlenmiştir.

Devletin varlık nedeni, toplumun kimlik kavramı ile çakışır. Sosyologlar millet-altı kimlik, millet-üstü kimlik ve milli kimlik kavramlarını birbirinden farklı kabul etmektedir.³² Kuşkusuz, bahsettiğimiz "İslamcılık" ve "Osmanlılık", millet-üstü toplum kimliklerinden başka bir

³⁰ "Mahmutali Çehreganlı ile Söyleşi", *Tanıtım gazetesi*, Bakü, 1999, Sayı, 12(19), s. 6.

³¹ Nurettin Türsan, "Jeopolitikle Siyasal Coğrafyanın Ortak Konuları", *Harp Akademileri Bülteni*, Sayı: 128, İstanbul, 1982, s. 100.

³² Orhan Türkdoğan, *Niçin Milletleşme? Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, İstanbul, 1995, s. 9.

şey değildir. Türkiye Cumhuriyeti ile ortaya çıkan "Türklük" de, bu millet-üstü kimliklerin parçalanmasından doğmuş milli bir kimliktir. Osmanlının kuruluş dönemindeki "Türklük" kimliğini ise, Ziya Gökalp'in Türk toplumu için çizdiği 1) kavim devri; 2) ümmet devri; 3) millet devri üçlü sınıflamasına uygun olarak, onu dil ve ırk birliğine sahip tayfaları birleştiren milletaltı kavim kimliği gibi anlamak mümkündür.

Aynı gelişme yönü, Azerbaycan'da da görülmektedir. Azerbaycan'da da devletin varlık nedeni ilk önce "Türklük" (Akkoyunlu Türklüğü, Karakoyunlu Türklüğü vs.) fikrine dayanmış, sonra "İslamcılık" (şia ağırlıklı ümmetçilik - Kızılbaşlık) kavramı önem kazanmış, daha sonra tebaacılık fikri gündeme gelmiştir. Daha sonra ise Türk (Azerbaycan Türk) milli kimliği doğmuştur (buna ayrıca değineceğiz). Fakat Azerbaycanda "İslamcılık" Osmanlı'dan farklı bir yol izlediği gibi (Kızılbaş şiiiliği), tebaacılık da aynı özelliği göstermemiştir. Kızılbaş şia "İslamcılığı" başka bir bahisin konusudur.

Azerbaycan'daki tebaacılık önce Kızılbaşlık ile özdeşleştirilmiş ve Azerbaycan ülkesi Kızılbaş ülkesi, Azerbaycan Devleti Kızılbaş Devleti, Azerbaycan ahalisi Kızılbaşlar/Kızılbaş Türkleri, Azerbaycan'da konuşulan dil ise Kızılbaş Türkçesi (Torkiye-Kızılbaşı) olarak adlandırılmıştır.³³ Fakat hem siyasi ve mezhepsel anlamlar (R. Blaga) taşıdığı, hem de Nadir Şah Afşar'ın mezhepler arası diyalog siyaseti yürütmesi ve sünni-şia yakınlaşması hattını temel alması ve diğer sebeplerle Kızılbaşlık terimi tebaacılık kavramını tam içeremedi, ahalinin Kızılbaşlık fikri etrafında bütünleşmesi uzun süre korunamadı ve sabitleşemedi. Bunun için gereken muayyen zaman dilimi ve güçlü uniter devlet varolmadı. Aksine, Nadir Şah Afşar'ın ölümü, elli yıllık kargaşalık dönemi, Azerbaycan'ın hanlıklar devrinin bölücü nitelik taşıması vs. ahalinin aynı bir temel etrafında bütünleşmesinde ve bu bütünleşmenin benzer bir terimle kavramlaştırılmasında zorluk yarattı.

Kaçarlar devrinde ahaliyi kendi etrafında toplayıp bütünleştirecek bir kavram gibi, coğrafi temele de önem verilmeye başlandı. Bir süre "Memaliki-Mahruseyi-İran" (Korunan İran Memleketleri) ve "Memaliki-Mahruseyi-Azerbaycan" (Korunan Azerbaycan Memleketleri) kavramları eşanlı olarak kullanıldı; fakat yavaş-yavaş "İran" adı ve buradan da bütünleştirici "İranlılık" kavramı üstünlük kazanıp öne geçti. Artık XIX. yüzyılın ikinci yarısı - XX. yüzyılın başlarında mensupluk bildiren bir "İran tebası, İranlı" kavramı mevcuttur (fakat hala tam oturmuş sabitleşmemiştir). Gelişmenin böyle bir yönde olmasının nedenleri ayrıca araştırılmalıdır; şimdilik burada birkaç meseleye kısaca değinmek yeterli olacaktır.

³³ Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, 1997, s. 273.

1. O dönemde "İranlılık" Farsların değil, Türklerin başat rol oynadığı bir toplumu ifade ediyordu. (Eğer Osmanlı Devleti yerine Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu gibi, Kaçar Devleti yerinde de Azerbaycan Cumhuriyeti kurulsaydı veya İran'da Rıza Han'ın darbe girişimi önlenip de Türklerin başat rolü korunsaydı; şimdi hem Kaçar, Afşar, Safevi Devletleri, hem de çağdaş İran Devleti tartışmasız bir Türk Devleti sayılacaktı. Fakat Kaçar Devleti yerinde bir Fars Pehlevi Devleti kuruldu ve tarihteki Azerbaycan Türk Devletleri de kasıtlı olarak Farslara verildi);

2. Farslık anlamında İranlılık, Meşrutiyet (1906-1911) döneminde ortaya çıkmış³⁴ ve Türklerin başat rolünün 1924'te darbe nedeniyle değişmesinden sonra "İranlılık"ta Farslar en üstün mevkiye getirilmiştir;

3. Fars Pehlevi Devleti, ahalisini etrafında toplayıp bütünleştirecek bir kavram olarak ilk önce "Ari ırkı" efsanesini ileri sürdü ve onu Fars şovenizminin maskesi olan Pan-İranizmin temel dayanağı haline getirdi. "Pan-İranizm, İran'daki diğer etnik grupların ve milletlerin ayrı varlığını yadsıyan, hepsini Ari ırkının bir parçası olarak gören ve İran topraklarının asıl sahibinin Farslar olduğunu ileri süren bir ideolojidir".³⁵ Fars şovenizmi, bu ideolojiye dayanarak güçlü, merkezîyetçi bir devlet ve ortak milli bilince sahip bir İran milleti yaratabilmek için tarihte benzeri görülmemiş gaddarlık ve vahşilikle Fars olmayan halkları, özellikle Azerbaycan Türklerini asimile etmek, zorla Farslaştırmak siyaseti yürütmüştür. İşte bu siyaset Fars milli kimliğinin millet-üstü İran kimliği ile özdeşleştirilmesinde önemli rol oynadı. Devlet/ülkenin Persiya/Persian değil, İran olarak adlandırılmasına yönelik Rıza Pehlevi'nin 21 Mart 1935'de verdiği fermandan³⁶ sonra hem İran adı tam olarak resmileştirildi, hem de İranlılık=Farslılık formülü yaygınlaştırıldı.

Yeri gelmişken, kaydedelim ki, uygun durumlarda azınlığın çoğunluğa hakim olabilmesi için adeta, soykırım, etnik temizleme, deportasyon (zorunlu göçürme), diskriminasyon (ayrımcılık), ırkçılık, etnosid gibi siyasetlerden biri veya birkaçı uygulanmakta; aynı zamanda, azınlığın seçilmişliği ve üstünlüğü mitinden de geniş ölçüde yararlanılmaktadır. Azerbaycan Türklerinin hakimiyetini İngilizlerin yardımı sayesinde³⁷ darbeye ele geçiren Fars azınlığı da, Türk çoğunluğunu boyun eğdirmek için onlara karşı deportasyon, ırkçılık, etnosid siyaset-

³⁴ Emre Bayır, "Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycanda Milli Direniş Hareketi", *Avrasya Dosyası*, Cilt: 5, Sayı: 3, Ankara, 1999, s. 91.

³⁵ İbid, s.105.

³⁶ Seyidağa Onullahi, "Bütöv Azerbaycanın Bülüştürülmesi", *Düşünce* dergisi, AMDF, Bakü, 1999, Sayı:1, s.12.

³⁷ Emre Bayır, "Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan'da Milli Direniş Hareketi", *Avrasya Dosyası*, Cilt:5, Sayı:3, Ankara, 1999, s.110.

lerini uyguladı ve kendi etnosunun seçilmiş üstünlüğü mitini yaymakla Türklerde aşağılık kompleksi oluşturmaya çalıştı. Aşağılık kompleksi Türklerin asimile olmasını kolaylaştırmaya, Ari ırkçılığına dayanan seçilmiş üstünlük miti ise hem Farsların etno-sosyal seferberliğini (mobilzasyonunu) artırmaya, hem de onların insanlık dışı zorba davranışlarını meşrulaştırmaya hizmet ediyordu. Aslında, M.Ö. I. bin yılın ortalarında Ari kökenli Farslar bölgeye gelirken burada yerli Türk ahalisine ait birkaç bin yıllık yüksek düzeyde kültür ve uygarlık var idi; Ariler sadece bu yüksek Türk kültür ve uygarlığını öğrenmiş ve ondan güçlü şekilde etkilenmiştir.

4. Devleti kaybetmenin şokunu yaşayan ve ırkçı Fars şovenizminin zulmü altında ezilen Azerbaycan Türkleri, 1940'lerden başlayarak kendilerini "İranlılık"la özdeşleştiremediler ve S.C. Pişeveri'nin önderliğinde 1946'da Azerbaycan Milli Hükümetini yaratarak "Azerbaycanlı, Azerbaycan Türkü" kimliğine yüz tuttular. Kuşkusuz, bunda Kuzey Azerbaycan'ın da etkisi az değildi.

5. İran İslam rejimi ahalisini etrafında toplayıp bütünleştiren bir kavram gibi, "Şii Müslüman" fikrini öne çıkardı ve çeşitli milli-etnik kimlikleri bu potada eritmeye çalıştı, fakat başaramadı. Çünkü bu "Şii Müslüman" fikrinin arkasında Fars şovenizminin asimilasyon siyaseti saklandığını genelde biliniyor ve her halk kendi varlığını korumaya, geliştirmeye çalışıyordu.

Genel konumuzdan çok uzaklaşmadan şunu belirtmek gerekir ki, bugün İran'da gayri Farslar bir yaşam mücadelesi vermektedir. Bu mücadele gayri Farslarla Fars şovenizmi arasındadır. Ama Rus şovenizminin kendini Sovyetler Birliği ismi arkasında sakladığı gibi, Fars şovenizmi de kendini İran adı altında gizlemiştir.

Bugün Azerbaycan Türklerinin ve diğer gayri Farsların milli davasına karşı duran Fars şovenizmidir, Farsistan'ın hakim devletçilik düşüncesidir. Bir örnek gösterelim: Anayasanın milli-kültürel hukuklarla ilgili 15. maddesinin gerçekleştirilmesini ve onun gerçekleştirilme mekanizmasına ait 2001 Mayıs sonlarında yüzden fazla Azerbaycan Türk milletvekilinin parlamentoya sunduğu projeyi Arap, Kürt, Beluç vs. milletvekilleri desteklediler; fakat ıslahatçı veya muhafazakar olsun, Fars milletvekillerinin hepsi bu projeye karşı çıktı.

Buradan şu sonuçlar çıkarılabilir: Birincisi, öncelikle, Farslıkla eşanlamlı tutulan İranlılık kavramı bütünleştirici rolünü kaybetmekte ve artık gayri Fars halklar kendi milli-etnik haklarını savunmaktadır; ikincisi, sağcı, solcu, ıslahatçı, muhafazakar vs. gibi gözükse Fars şovenizmine karşı gayri Fars halkların birleşik cephesi kurulmaktadır ve

tabii ki, bu cephenin başında Azerbaycan Türkleri durmaktadır; üçüncüsü, altbaşlığa çıkardığımız sorunun cevabı kendiliğinden belli oluyor: Azerbaycan'la karşı karşıya gelen İran değil, Farsistan'dır!

Şimdi de Azerbaycan Türkleri kendi ilkel milli-kültürel hakları uğrunda Farsistan'a karşı açık mücadele vermektedir. Fakat unutmayalım ki, bu Azerbaycan-Farsistan veya Türk-Fars çatışması egemenlik uğrunda 2500 yıldan beri süregelen çarpışmanın, günümüzdeki belirtisidir. Türklerle Farsların Müslüman Şii kardeş olmalarından, sarsılmaz Türk-Fars dostluğundan vs. ne kadar konuşulursa konuşulsun, artık bu propagandalar geçerli değildir. Çünkü artık Azerbaycan Türkleri son 70 yılda nelerin baş gösterdiğinin farkına varmakta, ayılarak kendi haklarını talep etmekte ve en önemlisi ise, dünya üzere en az 40 milyonluk büyük bir millet olarak yeniden siyasi tarih sahnesine çıkmaktadır.

Bugün dünyada zafer adımlarıyla yürüyen demokratikleşmenin üçüncü dalgası önceki dalgalarda olduğu gibi, kendisiyle beraber milletleşme sürecini de getirmiştir. Çünkü çokuluslu ülkelerde demokratikleşme ve milletleşme birbirinden ayrı düşünülemez. Azerbaycan Türklüğünün yüz tuttuğu yeni şahlanış da bu demokratikleşmenin ve milletleşmenin ürünüdür. Azerbaycan'da milletleşmenin şimdiki durumunu daha iyi değerlendirebilmek için onun gelişme tarihine kısaca değinelim.

Azerbaycanda Milletleşmenin Birinci Yükseliş Dalgası Ve Fars Şovenizminin Etnosid Siyaseti

Milletleşme³⁸ ile ilgili geniş açıklama yapmak fikrinde değiliz. Sadece şunu belirtelim ki, milletleşme-toplum üyelerinin terk edilmiş bir milli kimlik bilinci etrafında toplanıp bütünleşmesi ve demokratikleşme amacıyla faal vatandaş mevkiinin biçimlenip genel milli iradeye çevrilmesi sürecidir.

Milletleşme sürecinin temelleri öncelikle kültürel alanda atılır: önce dil, edebiyat, tarih, coğrafya vs. gelişir; okullar açılır, gazete, dergi, kitap yayımı genişler; sonuçta, milli kimlik bilinci oluşması ve toplum üyelerinin bu bilince dayanarak bütünleşmesi, milletüstü kimliklerin bölünüp parçalanması, milletaltı kimliklerin ise aynı bir milli kimlikte birleşmesi belli bir düzeye erişir. Sonra da rejimde zayıflama, yahut yumuşama ve demokratikleşmeye meyil ortamı yaratınca milletleşme süreci siyasal alanda boy gösterir. Faal vatandaş mevkiinin biçimlenip

³⁸ Orhan Türkdoğan, *Niçin Milletleşme?* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1995.

.....
 : **Ama milletleşme süreci**
 : **geçiren toplumların**
 : **büyük çoğunluğunda,**
 : **Azerbaycan Türklerinde**
 : **bu gelişmeyi**
 : **gözlemlemek olasıdır.**
 :

genel milli iradeye çevrilmesi
 arttıkça milli kimlik bilincinin
 idraki derinleşir, bu ise faal vatan-
 daş mevkiini daha da güçlendirir
 ve sonuçta, millet gerçeği ortaya
 çıkıp kendi siyasal hedefleri
 uğrunda mücadeleye başlar.

Söylenenleri mutlaklaştırarak
 bütün durumlar için aynı gelişmeyi iddia etmek fikrinde değiliz. Ama
 milletleşme süreci geçiren toplumların büyük çoğunluğunda, Azerbay-
 can Türklerinde bu gelişmeyi gözlemlemek olasıdır.

Azerbaycan'da milletleşme sürecinin birinci yükseliş dalgası XIX.
 yüzyılın ortalarında başlamış ve 1920-1940 yıllarında zorbalıkla önü
 kesilerek yavaşlatılmıştır. 1850-1905 arasında kendini daha çok
 kültürel alanda gösteren milletleşme süreci 1905 Rus devriminin getir-
 diği yumuşama sebebine siyasal alana da geçmiştir. Kaydedelim ki,
 Azerbaycan'da milletleşme sürecinin başlayıp gelişmesinde Mirze
 Fethali Ahundof, Hasan bey Zerdabi, Şeyh Cemalettin Esadabadi
 (Afgani), Hacı Mirze Hasan Rüştüye, Mehemedali Terbiyet, Celil
 Mehmetkuluzade, Mirze Alekber Sabir, Ali bey Hüseyinzade, Ahmet bey
 Ağaoğlu, Alimerdan bey Topçubaşov vs. gibi ünlü aydınların çok büyük
 rolü olmuştur. Fakat kuşkusuz, bu dönemde Anayasa uğrunda yapılan
 Setterhan Meşrute hareketi, M.E. Resulzade'nin önderliği ile gerçekle-
 şmiş Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Ş.M. Hiyabani'nin başını çektiği Aza-
 dıstan Devleti ve S.C. Pişeveri'nin kurduğu Azerbaycan Milli Hükümeti
 Azerbaycan'da milletleşme sürecinin birinci yükseliş dalgasının en açık
 belirtileri idi.

Milletleşme sürecini tanımlarken iki başlıca unsur göstermiştik: 1)
 Toplum üyelerinin oluşturulmuş aynı bir milli kimlik bilinci etrafında
 toplanıp bütünleşmesi; 2) Demokratikleşme amacıyla faal vatandaş
 mevkiinin biçimlenip milli iradeye çevrilmesi.

Milletleşmenin birinci yükseliş dalgası döneminde Rusya sömürgesi
 Kuzey Azerbaycan'da bu unsurların her ikisi de önem kazanıp öne
 çıktığı için hem (Azerbaycan) Türk milleti kavramı biçimlendi, hem de
 milletin bağımsızlık hedefi Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin (1918-
 1920) kurulması ile sonuçlandı. Maalesef, yıl 27 Nisan 1920 Rus
 Bolşevik işgali bu bağımsız Azerbaycan Devleti'ni ortadan kaldırdı,
 1920-1930 yıllarında ise kani çen Stalinizm, Azerbaycan'ın kuzeyinde-
 ki yaklaşık iki milyon insandan 400 bin kadarını vahşice öldürerek,
 Sibirya sürgünlerinde mahvederek milletleşme sürecinin önünü kesti,
 onun gelişme hızını yavaşlattı. Aynı zamanda, Azerbaycan Türk Latin

alfabesi Rus Kiril alfabesiyle değiştirildi, Türk kavramı yerine Azerbaycanlı kavramı kullanılmaya başlandı.

Azerbaycan'ın güneyinde ise durum nispeten farklıydı. Devlet, Türk Kaçar Hanedanı'na mahsus olduğu için Türkler, özellikle yönetici elit devletin arazisiyle ahalisinin bölünmez bütünlüğünü sağlamayı kendilerine görevi biliyor, Azerbaycan, Horasan, Kirman ve Farsistan memleketlerinden ibaret ülkede ahaliyi bir arada tutan, bütünleştiren milletüstü "İranlı" kimliğinin korunmasına çalışıyorlardı. Çünkü böyle bir durumda tebaaları birleştirip bütünleştirmek ve devletin varlık nedeninin belirginleştirmek için milli kimlik bilinci değil, aksine milletüstü kimlik bilinci daha önem taşıyor ve milletüstü Osmanlı kimliğinde olduğu gibi, milletüstü İranlı kimliğinde de Türk varlığı arka plana itiliyordu. Fakat bu, Osmanlı'yı bir Türk devleti olmaktan alıkoymadığı gibi, Kaçar Devleti'nin de bir Türk devleti olmasını engellemiyordu (unutmayalım ki, başat etniğin kendi milli kimliğine tam sahiplenmeden milletüstü topluma çevirdiği durumlarının büyük çoğunluğunda böyle bir hal mevcuttur).

XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında, devletin yabancılara tanıdığı ayrıcalıklar sebebiyle hem Türklerde, hem de Farslarda milli kimlik bilinci hızla gelişmeye başladı. Fakat bu süreçte Türkler ve Farslar tamamen farklı yollar izlediler. Bunlara ayrıca değinelim.

Tarihte Türklerin hiç bir zaman şovenist olmadığı herkesçe bilinen bir gerçektir. Buna göre, milli kimlik bilinci ortaya çıkarken Türkler kendi devletçilik kültürlerine sadık kalarak milletüstü İranlı kimliğini özelleştirip "İranlılık=Türklük" iddiasında bulunmadılar ve ülkenin diğer halklarına karşı zorbalık yapmadılar. Aksine, Azerbaycan'ın kuzeyi vasıtasıyla benimsedikleri sosyal demokrasi, sosyalizm, liberalizm vs. gibi çağdaş akımlar sebebiyle Azerbaycan'ın güneyinde de demokrasi, hoşgörü, laiklik... değerlerine önem verildi. Örneğin, 1905 yılında N. Narimanov'un desteği ile Bakü'de kurulmuş Güney Azerbaycanlıların Sosyal Demokrat Partisi "Merkez'e Gaybi" kod adıyla Settarhan Meşrute hareketinde büyük rol oynamış,³⁹ bu hareketin siyasal hedeflerinin (ülkenin demokratikleşmesi, mutlak monarşi yönetiminin Anayasa ile sınırlandırılması, istibdatın ortadan kaldırılması, yerel yönetim haklarının genişletilmesi vs.) belirlenmesinde en önemli işler görmüştür. Buna göre, İran'da birinci Milli Meclis Tebriz'de kurulmuş, 1906'da Tahran'a giden Azerbaycan milletvekilleri siyasetle dinin birbirinden

³⁹ Emre Bayır, "Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan'da Milli Direniş Hareketi", *Avrasya Dosyası*, Cilt:5, Sayı:3, Ankara, 1999, s. 95.

ayrı olması gerektiği tezini savunmuşlardır.⁴⁰ Aynı zamanda, Türkler ülkenin diğer halklarına da hoşgörü ile yaşamış, yerel hukukların genişletilmesini desteklemekle aslında Türk devletçilik geleneğinin federatiflik (veya konfederatiflik) değerine önem vermişlerdir. Diyebiliriz ki, Azerbaycan'ın güneyinde milletleşme, çağın ve ülkenin şartlarına uygun yenileşme zaruretine dayanıyordu.

Kaçar hanedanı ve onun monarşi yönetim biçimi, bu yenileşme-çağdaşlaşma zaruretine karşıydı. Settarhan'ın Meşrutiyet hareketi ve Ş.M.Hiyabani'nin Azadistan isteyi-teceddüt (yenilik, çağdaşlık) mücadelesi bundan ileri geliyordu. Özellikle, dini siyasetten ayıran "Ş.M.Hiyabani'ye göre, devlet ve hükümetin kaynağı millettir. "Devlet milletin iradesi temelinde kurulmuştur ve milletin iradesini temsil etmelidir. Millet devleti denetleyebilmelidir".⁴¹ Tabii ki, bu düşünceden yoksun Kaçar Hanedanı kendi sınırsız iktidarının millet tarafından denetlenebilmesini kabul etmiyordu.

Aynı zamanda, kimi Türkler devletin zayıflığını, güçsüzlüğünü merkezi otorite boşluğunda görüyor, buna karşı çıkıyor ve "devletin kabile konfederasyonu şeklinde kalması"nı⁴² doğru bulmuyordu. Güçlü merkez arzulayan kimi Türkler ise bunun milli-etnik hakların tanınması ile değil, aksine, inkar edilmesiyle gerçekleşeceğine inanıyor ve aynı görüşü paylaşan Fars milliyetçiliğinin yanında yer alıyordu.

Farsların milli kimlik bilincinin oluşmasında, Fars milliyetçiliği önemli rol oynamıştır. Emre Bayır'ın gösterdiği gibi, Batıların ayrıcalıklı konumlarına tepkisel bir yanıt olarak oluşan Fars milliyetçiliği ikiye ayrılıyor: 1) Dinsel içerik taşıyan, İranlılık ve Şiiliği özdeşleştiren geleneksel Fars milliyetçiliği; 2) Modern Fars milliyetçiliği.

Modern Fars milliyetçiliği, dini değil dili milli birliğin temeli sayarak aynı bir Fars dilinde konuşan, yerel etnik farklılıkları ortadan kaldırıp vahit "İranlı milleti" ve "güçlü merkez devlet" yaratmayı hedef alan Fars şovenizminin temelini oluşturmuştur.⁴³ Etnik farklılıkları ve devletin federatif yapısını ortadan kaldırmak için de Ari ırkı efsanesi yaratılmış ve faşistlerin ırkçılığına benzer zorba bir Fars ırkçılığı ortaya çıkmıştır. Bu işte İngilizlerin büyük yararı rolü olmuştur.

⁴⁰ Emre Bayır, "Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan'da Milli Direniş Hareketi", *Avrasya Dosyası*, Cilt:5, Sayı:3, Ankara, 1999, s. 96.

⁴¹ Emre Bayır, "Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan'da Milli Direniş Hareketi", *Avrasya Dosyası*, Cilt:5, Sayı:3, Ankara, 1999, s. 103.

⁴² Ahmet Ağaoğlu, *İran ve İnkilabı*, Ankara, 1941, s. 13.

⁴³ Emre Bayır, "Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan'da Milli Direniş Hareketi", *Avrasya Dosyası*, Cilt:5, Sayı:3, Ankara, 1999, s. 103-104.

Belirtelim ki, inkişafa mani olan istibdat makinesinin sınırlandırılması, demokratikleşme ve yenileşme uğrunda mücadele Azerbaycan'ın milli çıkarlarına uygun olup, başat Azerbaycan Türklerinde milli bilincin uyanmaya başlamasından ileri geliyordu. Hâlâ 1789 Fransız devriminde görüldüğü gibi, hakimiyetin bir avuç hanedan üyesine değil, bütün halka mahsus olması isteği milliyetçiliğin temel şartlarından biridir ve bu şartın gerçekleştirilmesi uğrunda mücadele hem demokratikleşme, hem de milletleşme sürecinin varlığı demektir. Settarhan ve Ş.M. Hiyabani bu çizgiyi izliyorlardı.⁴⁴

Fakat Meşrutiyet devrinde Fars milliyetçiliği hâlâ zayıf idi ve Settarhan da monarşinin tamamen ortadan kaldırılmasını değil, Anayasal monarşiye çevrilmesini istiyordu. Ş.M. Hiyabani devrinde ise durum değişmiş, Fars milliyetçiliği Emperyalist güçlerin, özellikle İngilizlerin yardımıyla güçlenmeye başlamıştı. Türk Kaçar hanedanı yabancıların ve Fars milliyetçilerini engellemekte zorlanıyor, ama kendi Türk ulusu ile bütünleşmeye de monarşinin doğası icabı pek yanaşamıyordu (Osmanlı'nın da son devrini hatırlayalım). Buna göre de, Ş.M. Hiyabani çıkış yolunu monarşinin ortadan kaldırılmasında ve demokratik bir rejimin kurulmasında görüyor, ve böylece dolaylı şekilde ali hakimiyetin Türklere mahsus olduğu bir federasyon cumhuriyet yaratılması gerektiğini ileri sürüyordu.⁴⁵ Aynı zamanda, Ş.M. Hiyabani hareketinde Azerbaycan'ın tam bağımsızlığa kavuşması fikri de mevcut idi.⁴⁶

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İran'daki Büyükelçisi Ç. Ziyadhan Nisan 1920'de (Rus işgalinden 16 gün önce) Azerbaycan Dışişleri Bakanı'na mektubunda şöyle yazıyordu: "Farsların bizim Cumhuriyetle munasebeti o kadar da iyi değil, aksine, İran Azerbaycan Türkleri'nin munasebeti kardeşcesine, dostçasınadır. İran Azerbaycanı muhtariyete, bağımsızlığa ve Farsistandan ayrılmaya can atıyor".⁴⁷

Bu devirde Türk düşmanları Ş.M.Hiyabani'nin "Türkistan yolu"*** gideceğinden korkuyor, Tahran gazeteleri ise onun M.E.Resulzade ile

⁴⁴ Arif Rehimoğlu, "Etnososioloji Bakımdan Etnos ve Toplum, Azerbaycan'ın Güneyinde Durum", *Tanıtım* gazetesi, Bakü, 1999, Sayı, 24(31), s. 7.

⁴⁵ Şövkət Tağıyeva, Ekrem Rehimli, Semed Bayramzade, *Güney Azerbaycan*, Orhan Yayınları, Bakü, 2000, s. 194.

⁴⁶ Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, 1997, s. 292.

⁴⁷ Nesib Nesibli, "Azerbaycan'ın Harici Siyaseti (1918-1920)", *Ay-Ulduz* Yayınları, Bakü, 1996, s. 198-199.

*** A. Kazvını yazıyordu: Ez rahe veten borou, ne ez rast , ne çep
In rah ke to mirevi be Torkestan est
(Ne sağdan, ne soldan, vatan yolundan git
Bu yol ki sen gidiyorsun, Türkistanadır)

yakınlaşıp Azerbaycan'ı birleştireceğinden endişeleniyorlardı. Oysa, Ş.M.Hiyabani hareketında böyle istekler söz konusu değildi...

İktidardaki Türklerle muhalefetteki Türkler arasında yıllarca süregelen çatışmalar sonucu, Azerbaycan Türklüğü yıprandı, zayıfladı; Farslar ise aksine, kendilerini koruyarak günden güne güçlendiler ve 1924'de İngilizlerin yardımıyla hakimiyeti ele geçirdiler. Bununla da Türklerin son bin yıllık hakimiyeti ortadan kaldırıldı ve Azerbaycan Türklerinin kara günleri başladı.

Şovenist Fars Pehlevi Devleti gayri Farıları, özellikle Azerbaycan Türklerini asimile etmek amacıyla devlet düzeyinde geniş çaplı ırkçılık, deportasyon (zorunlu göçürme), özellikle, etnosid siyaseti uyguladılar. Fars şovenizminin başlıca hedefi Azerbaycan Türklerini fiziksel olarak mahvetmek değil (1920'lerden beri ne kadar Azerbaycan Türkü'nün öldürüldüğünü de unutmayalım), Azerbaycan Türk kültürünü yok etmek, mankurtlaştırmak, Türk kimliğini ortadan kaldırmaktı. "Kültürel soykırım", "etnik-kırım" da denen etnosid etniğin "...kendisinden ziyade kültürünün kökünü kurutmak..."⁴⁸ amacı taşıyordu.

Anthony D.Smith ortak kimlik duygusuna sahip bir etniğin altı ana niteliğine işaret ediyor: 1) Kollektif bir özel ad; 2) Ortak bir soy miti; 3) Paylaşılan tarihi anılar; 4) Ortak kültürü farklı kılan bir ya da daha fazla unsur; 5) Özel bir "yurt"la bağ; 6) Nüfusun önlemleri arasında dayanışma duygusu.⁴⁹

İster dün, isterse de bugün Fars şovenizmi bu altı ana nitelik üzere Azerbaycan Türklüğünü çökertmeyi, milli-etnik varlığını mahvetmeyi amaç edinmiştir.

1. Kollektif bir özel ad konusunda: Türk adı alay, istihza konusu olmuş, aşağılanmış, utanç verici bir kavram gibi yansıtılmış, "Azeri" ya da "İranlı" adları övülmüştür. Rus şovenizmi de aynı yolu örnek alarak Azerbaycan Türkleri'ne çeşitli adlar takmıştır. Sonuçta artık bugün Azerbaycan Türkleri vahit bir kollektif adı yerine Azeri, İranlı, Azerbaycanlı, Gürcistanlı, Ermenistanlı vs. gibi adlar kullanmaktadır;

2. Ortak bir soy miti konusunda: Azerbaycan Türklerinin Türk ecdadı inkar edilerek Farılarla aynı soydan gelmeleri, bu soyun Ari ırkı olduğu uydurulmuş, Ariler her vasıta ile övölüp abartılmış, Arilik gurur kaynağı, Türklük ise vahşilik, barbarlık olarak tanıtılmıştır. Bun göre de, artık kimi Azerbaycan Türkleri kendilerini ari soylu saymaktadır;

⁴⁸ Anthony D.Smith, *Milli Kimlik*, çev.: Bahadır Sina Sener, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 55 ve 59.

⁴⁹ Anthony D.Smith, *Milli Kimlik*, çev.: Bahadır Sina Sener, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 42.

3. Paylaşılan tarihi anılar konusunda: Bölgede Türklerin yedi bin yıllık yazılı tarihi ve bu tarih içerisinde özümlü anıları olsa da, çok yakın devirde ortaya çıkmış İran kavramı vasıtasıyla o anıların ortadan kaldırılmasına, Fars şovenizminin tarih şuuruna uygun bir şekilde biçimlenilmesine çalışılmıştır. Örneğin, İran-Turan mitini doğru sapsak bile, tarihen Azerbaycan İran değil, Turandır, bir Türk yurdudur. Ama Fars şovenizminin baskıları, propagandaları sebebine bu gün Azerbaycan Türklerinin bir kısmı kendisini Turanlı değil, İranlı sayıyor, kendi dedeleri Alp Er Tonga (Afrasiyab) ile değil, dedelerinin İran Fars düşmanları ile gurur duyuyor, çocuklarına mitolojik Fars kahramanlarının adlarını koyuyor, bir sözle, kendine mahsus anılarla yok, Farslara mahsus anılarla yaşıyor. Bu ise Türkün paylaşılan tarih anılarının kaybedilmesi demektir;

4. Ortak kültürü farklı kılan bir ya da daha fazla unsur konusunda: Türkün kendi ortak kültürü, Farsın da kendi ortak kültürü vardır ve bu kültürler birbirlerinden farklıdır. Fark tek dil unsurunda değil, toplum hayatının bütün alanlarında kendini gösteriyor. Hatta her ikisi mezhep bakımından Şii olsalar bile, Türkün ve Farsın bakışları Şiilikle ilgili aynı değildir; aksine, farklıdır.⁵⁰ Fars şovenizmi Türk kültürünü mahvetmek, başaramazsa en azından bastırmak, arka plana itmek ve küçücük bir yerel "kültürcük" olarak göstermek için her yola başvuruyor. Bu yollar içerisinde kültürel asimilasyon ile (örneğin, tarihi Azerbaycan Türk devletlerini İran Fars devletleri olarak göstermek; dünyaca ünlü Tebriz Türk halılarını Pers/Fars halıları gibi takdim etmek vs.) zor kullanmaya kadar her yola başvuruluyor. Örneğin, "Rıza Han'ın eğitim bakanlığı, Azerbaycan kültür müdürü Mohseni Türkçe...konuşan herkesin başına yular takılması ve ahıra bağlanmasını emretti. Ondan sonraki müdür Zevki, okullarda Türkçe konuşma ceza sandıklarının yaptırılmasını emretti".⁵¹

Fars şovenizminin Türk kültürüne karşı aldığı tavır şimdilerde de değişmemiştir. "Nevide Azerbaycan" gazetesinin son sayılarından birinde belirtiliyor ki: "Büyük ölkemiz İran'da... Pehlevi rejimi tarafından Türkçe konuşan halkalara yürütölen düşmanlık siyaseti maalesef, İran İslam Cumhuriyeti tarafından da sistemli olarak açık ve kapalı şekilde devam etmektedir. Bu siyaset Farsça konuşan halktan başka diğör halkların soy, dil ve mahiyeti inkar siyaseti..." demektir.⁵²

⁵⁰ Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, 1997, s. 44-45.

⁵¹ Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, 1997, s. 131.

⁵² Azerbay, "Azerbaycanda Milli Meseleye Çeşitli Bakışlar", *Nevidi Azerbaycan*, gazetesi, Urmiya, 31 Ocak 2001, Sayı 129, s. 3.

Fars şovenizmine göre, Türklerin milli-kültürel hakları tanınırsa ve Türk dili okullarda, üniversitelerde işlenirse, İran dağılır. Bu sebeple, Anayasanın 15. Maddesi yürürlüğe girmemelidir.

5. Özel bir "yurt"la bağ konusunda: Azerbaycan Türkleri'nin özel yurdu-vatanı Azerbaycan'dır. Fakat Fars şovenizmi Azerbaycan'ın milli ve tarihi topraklarını kapsayan Bütün Azerbaycan Vatanı kavramını ortadan kaldırmak için her vasıtaya el atmış, o sıradan Azerbaycan'ın güneyini on bir ostan (eyalet) arasında bölüştürerek⁵³ Azerbaycan adını yalnız Doğu Azerbaycan ostanı ve Batı Azerbaycan ostanı adlarında korumakla kavram kargaşası yaratmıştır (İsim yasasını, coğrafi adların Farslaştırılmasını vs. unutmayalım). Bu kavram kargaşası sonucu kimi Savelilerde, Hemedanlılarda vs. kentlerinin Azerbaycan Vatanı'na dahil olmaması düşüncesi oluşmuş⁵⁴, mahiyetçe özel yurda-Vatan Azerbaycan'a bağlılık ruhu zayıflamıştır.

6. Nüfusun önemli kesimleri arasında dayanışma duygusu konusunda: Fars şovenizminin "Ayrı, buyur", "Birbirine düşür", "Sapı kendisinden olan balta" gibi usullerle yürüttüğü bölücülük siyaseti sonucu, zaman zaman Azerbaycan Türkleri arasında dayanışma duygusu çok zayıflamış, hatta bazen kimi ailelerde birbirine karşı güvensizlik, kuşku hüküm sürmüştür.

Fars şovenizminin Azerbaycan Türkleri'ne karşı yürüttüğü ve kimi ana hatlarına kısaca değindiğimiz etnosid siyaseti zorunlu Farslaştırmaya hizmet ediyordu. Fakat Fars şovenistleri etkinin karşı etki doğurduğunu unutmuşlardı. Sonuçta zorunlu Farslaştırma siyaseti Azerbaycan Türk milli kimlik bilincinin yükselmesine yol açarak S.C.Pişeveri hareketini doğurdu ve 1946-da Azerbaycan Milli Hükümeti ortaya çıktı.⁵⁵

Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kurulması Azerbaycan'ın güneyinde milletleşme sürecinin birinci yükseliş dalgasının doruk noktası oldu. Artık Güney'de milletleşme süreci tamamlanmış, hem aynı bir milli kimlik bilinci etrafında toplanıp bütünleşme unsuru, hem de demokratikleşme faal vatandaş mevkiinin biçimlenip genel milli iradeye çevrilmesi unsuru gelişip inkişaf etmişti. S.C.Pişeveri'nin 28 Ocak 1946'da BMT Baş Asamblesi'ne müracaatında Azerbaycan halkının kendi milli devle-

⁵³ Rafael Blaga, *Iran Halkları El Kitabı*, 1997, s. 112.

⁵⁴ Arif Rehimoğlu, "Milli Kimlik Şuurunun Biçimlenmesinde Vatan Anlayışının Önemi", *Araz* dergisi, Sveden, 1997, No:1(2), S. 20.

⁵⁵ Vidadi Mustafayev, *Cenubi Azerbaycan Milli Şüur (XX esrin I yarısı)*, Bakü, 1998, s. 108-130; Şövkət Tağıyeva, Ekrem Rehimli, Samed Bayramzade, *Güney Azerbaycan*, Orhan Yayınları, Bakü, 2000, s. 209-224.

tini kurmaya, onu yönetmeye kadir olmasından söz açılıyor ve Azerbaycan Milli Hükümeti'nin varlığı gerçeğinin tanınması, dış müdahale olmadan kendi kaderini kendisinin belirlenmesine teminat verilmesi isteniyordu.⁵⁶ Maalesef, dünyanın buna seyirci kalması, Fars şovenizm ile Rus şovenizminin çıkarıcı işbirliği vs. sonucu Azerbaycan Milli Hükümeti yıkıldı, irticanın yeni dalgası yükseldi ve Azerbacan'da 30-50 bin arasında insan öldürüldü, 200 bin kişi sürgüne gönderildi, 50 bin kişi ise Sovyetler'e kaçmak zorunda kaldı.⁵⁷ Azerbaycan Türkçesi'ndeki kitaplar yakıldı, okullar kapatıldı, kültür ocakları dağıtıldı... Sonuçta, milletleşme sürecinin birinci yükseliş dalgası durduruldu, gelişmesinin önü zorbalıkla kapatıldı.

Azerbaycan'da Milletleşmenin İkinci Yükseliş Dalgası ve İran'ın Geleceği

Azerbaycanın güneyinde 1946-1947'lerden beri yaşanan şok uzun sürmedi ve Fars şovenizminin ağır baskıları devam etmesine rağmen, 1950'lerde yeni bir gelişmenin temeli atıldı. Bu gelişmenin ilk öncüsü M.Şehriyar ve onun "Haydarbabaya Selam" eseri sayılabilir. M.Şehriyar'ın ardından Bahtiyar Vahapzade, Bulut Karaçorlu Sehend, Resul Rıza vs. gibi şairler Azerbaycan'da milli kimlik bilincinin yeni yükselişinde önemli rol oynadılar. Onların şiirde başlattığı yeni yükseliş çok geçmeden, siyasal alan dahil milli hayatın diğer alanlarına da yayıldı ve 1960-1970'lerden itibaren Azerbaycan'ın kuzeyinde, 1970-1980'lerden itibaren ise Azerbaycan'ın güneyinde milletleşme sürecinin ikinci yükseliş dalgası ortaya çıktı.

Özellikle, 1980'li yıllar çağdaş Azerbaycan tarihinde esaslı bir dönüm noktası oldu. 1980'lerin başlarında İran İslam Cumhuriyeti'nin ilkin biçimlenme döneminde Ayetullah Kazim Şeriatmedari'nin Azerbaycan muhtariyeti düşüncesi iç ve dış şartların uygunsuzluğu nedeniyle başarılı olmasa da, güneyde Azerbaycan Türkleri'nin milli isteklerini ortaya koydu ve etkili oldu.

1980'lerin ikinci yarısında ise M.S.Gorbaçov'un "aşkarlık", "yeniden yapılanma" siyasetlerinin doğurduğu yumuşama, Azerbaycan'ın kuzeyinde Karabağ olaylarının başlaması, Ebulfez Elçibey'in önderliği ile Azerbaycan Halk Cephesi'nin (AHC'nin) yaratılması milli uyanışa olanak verdi. 1960-1970'li yıllarda E.Elçibey'in yarattığı Bütöv(Birleşik)

⁵⁶ Şövkət Tağıyeva, Ekrem Rehimli, Semed Bayramzade, *Güney Azerbaycan*, Orhan Yayınları, Bakü, 2000, s. 236-237.

⁵⁷ Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, 1997, s. 296.

Azerbaycan amaçlı gizli örgüt AHC'ye karışarak yıllar boyu taşıyıp yaydığı amacı, halk hareketinin başlıca hedeflerinden birine çevirdi. 31 Aralık 1989'da Sovyet-İran sınır tellerinin dağıtılması (Serhat hareketi) kararını da bu gizli örgüt vermiş ve Halk Cephesi'nin eliyle gerçekleştirmiştir.

Serhat hareketi Azerbaycan'ın güneyini de çok derinden etkiledi ve artık 1990'lı yıllardan itibaren güneyli-kuzeyli Bütöv Azerbaycan'da milletleşme süreci hızla gelişmeye başladı. 18 Ekim 1991'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kendi bağımsızlığını ilan etmesi bu gelişmede çok önemli bir adım oldu.

Kendisini islahatçı, demokrasi taraftarı sayan Fars şovenisti Ekber Genci yazıyor: "İran devleti Azerbaycan adında bağımsız devletin olmasına çalışmalıdır...çünkü bir karış Azerbaycan adında bağımsız ülkenin varlığı İran'ın dağılması demektir".⁵⁸ Kuşkusuz, Fars şovenistinin bu düşüncesinde gerçeklik payı yok değil; Azerbaycan Cumhuriyeti ne kadar zayıf, işgale uğramış olsa da, Azerbaycan'ın güneyi için bir dayanak yeri, bir ilham kaynağı niteliğindedir. Üstelik büyük lider E.Elçibeyin ileri sürdüğü "Bütövleşme, Milletleşme, Dövlətleşme!", Azerbaycan'ın hem kuzeyini, hem güneyini çok derinden etkilemiş, siyasi alanda Bütöv (Birleşik) Azerbaycan ülküsü yayılarak kendisine çok sayıda taraftar toplamıştır. Kuşkusuz, İran'ın geleceğinde bu meseleyi gözardı etmek olmaz; çünkü İran'ın geleceğini satranç tahtasında Azerbaycan'la Farsistan'ın oyunu belirleyecektir.

Bir daha tekrar ediyoruz: İran'da başat etnik ya Azerbaycan Türkleri, ya da Farslar olabilir, diğer etniklerden hiçbirinin buna şansı yoktur. 1924'den beri başat etnik rolünü üstlenmiş Farslar, 80 yıla yakın bir sürede kendi egemenliklerini yalnız despotizm, diktatörlük, şovenizm, Fars olmayanları aşağılamak, asimile etmek, sömürmek ve bu gibi başka yollarla sürdürebilmişlerdir. Artık gayri Farslar bu ağır durumdan bıkmış ve kendi hakları uğrunda ayaklanmaya başlamışlar. Bu ezilmiş, hakkı elinden alınmış halkların önde gideni ve kendi gücüne göre sonucu belirleyecek olanı yalnız Azerbaycan Türkleridir. Türkmenler, Beluçlar, Kürtler, Araplar ve diğer halklar bu mücadelede Azerbaycan Türkleri'nin doğal müttefikleri olup Fars şovenizmine karşı zafer kazanılmasında önemli rol oynayacaklar. Fars şovenizmi "Ayr, buyur" siyaseti yürüterek kendisine karşı oluşan bu ittifakı parçalamaya, örneğin Kürtleri Azerbaycan Türkleri ile (Batı Azerbaycan'da) savaştırmaya çalışıyor, ama 1946'daki tarihi tecrübe sübut ediyor ki,

⁵⁸ Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, 1997, s.132.

Türk ve Kürt halkları yeterli kadar müdriktir ve Fars şovenizminin tuzağına düşmeyecekler. Eğer Kürtler aldanırsa ve İslam devriminin ilk çağlarında olduğu gibi oyuna gelirse, o zaman değil sadece Azerbaycan Türkleri, Kürtlerin kendilerini de Fars şovenizminin boyunduruğundan bir süre daha kurtaramaz ve suçsuz insanların felaketlerine neden olurlar.

Böylelikle, satranç tahtasında Güney Azerbaycan'la Farsistan arasındaki "kim-kimi?" oyunu artık başlamıştır. Bu oyun tek değil, aynı zamanda bölgesel ve küresel bir oyundur. Kuşkusuz, bölge ve dünya güçlerinin bu oyunda kendi çıkarlarına hizmet eden gidişleri, varyantları var. Örneğin, Yunanistan ve Ermenistan'ı Farsistan'la işbirliğine iten başlıca etken, Türk düşmanlığıdır. Yahut Rusya ve kimi Avrupa devletleri İran'ı ABD'ye karşı kullanabilmek için Farsistan'ı destekliyorlar. Farsistan ise Büyük İran mitini gerçekleştirmek için kendisine Kafkaslar'da ve Orta Asya'da yeşil ışık yakan Rusya'nın yeni imparatorluk hülyasını-panslavist Avrasyacılık hikayesini⁵⁹ çekici bulmayabiliriz, yoksa, kendisini ittiği yalnızlıktan kurtulmak için kimi Avrupa devletleri ile ilişki kurmaya yeltenmez.

Aynı zamanda, unutmayalım ki, çağdaş dünya şartları S.C. Pişeveri döneminden çok farklıdır ve tabii ki, Güney Azerbaycan'ın da kendi doğal müttefikleri vardır; ama ne bölge ve dünya güçleri İran'ın kaderi ile ilgili açık savaşa girecek, ne de meseleyi dış yardım çözecek, aksine sorun direkt içeride, Güney Azerbaycan'la Farsistan'ın karşı karşıya geldiği mücadelede sonuca bağlanacaktır. (Bir Azerbaycan atasözünde değildiği gibi, "Kenardan ne kadar hey veren olsa da, güç doğanın kendisine düşer").

Bugün, İran İslam Cumhuriyeti bir değişimle karşı karşıyadır. Ya rejim yumuşamalı, ya da etnik milliyetçilik boy göstermelidir.⁶⁰ Rejimin yumuşaması toplumsal değişime, etnik milliyetçilik ise ulusal değişime yol açacaktır. Fakat şimdilik bu değişimler birbirinden ayrı tasavvur edilemez; çünkü bunlar aynı madalyonun yüzü gibi birbirinden ayrılamazlar. Azerbaycan'ın büyük önderi M.E. Resulzade "milli davaların sosyal meselelerle sıkı surette alakadar oldukları"nı yazarken⁶¹ tamamen haklıydı. Tecrübelerle denenmiş ve doğrulanmış bu yaklaşım İran gibi çokuluslu, baskıcı devletlerde bir taraftan toplumsal ve ulusal değişimlerin birbiriyle sıkı ilişkide olmasını ortaya koyuyor-

⁵⁹ A.G.Dugin, "Osnovı geopolitiki, Geopolitičeskoe buduşşee Rossii", *Arktogeya*, Moskova,1995, s. 241-242.

⁶⁰ Yasin Aslan, "İran: Yakın Uzak Komşumuz", *Avrasya Dosyası*, Cilt:2, Sayı:1, Ankara, 1995, s. 211.

⁶¹ Mehmet Emin Resulzade, *Milli Tesanüd*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları: 13.Ankara, 1978., s. 46.

sa, diğer taraftan da, toplumsal değişim isteğinin yalnız bir sosyal mesele gibi sınırlanıp kalamayacağını, aksine, genişleyip milli meseleye dönüşeceğini gösteriyordur. Tesadüf değil ki, bugün Azerbaycan'ın güneyinde adım adım öne çıkan ve rejimin denetlediği gazetelerde bile kendi adıyla çağrılan Azerbaycan Milli Harekatı (AMH) hem toplumsal, hem de ulusal değişim talebinde bulunmaktadır. AMH bir lidere, bir partiye, bir ideolojiye değil de bütün millete bağlı olduğuna ve ona milletin bütün önemli kesimlerinden (aydınlardan, din hadimlerinden, bazari denen sermaye sahiplerinden, subaylardan, öğrencilerden, sanatçılardan, işçilerden, köylülerle vs.) çok sayıda insan katıldığına göre, git-tikçe engellenemez bir güce ulaşmaktadır. Bu engellenemez gücün toplumsal değişim talebi ulusal değişim talebinden katıyen ayrı değil, aksine, çok ilginçtir ki, AMH iştirakçıları içerisinde "Azerbaycan'ın umum ülke islahat sürecine kurban verilemeyeceği"⁶² düşüncesi mevcuttur. Bu açık ve net bildiri gösteriyor ki, AMH toplumsal değişim bahanesiyle Azerbaycan'ın milli isteklerinin kurban verilmesine ve ulusal değişimin engellenmesine karşıdır. Başka bir deyişle, toplumsal ve ulusal değişimleri bütümleştiren AMH için esas mesele, köklü değişimdir. İran'daki birçok halkı da ilgilendiren köklü değişim hem toplumsal, hem de ulusal değişim unsurlarını içerir ve İran'ın kaderi de yapılacak bu köklü değişime bağlıdır.

İran'da gayri Farsların ulusal isteklerini bastırmakla köklü değişim yapılmasının iki yolu bulunuyor: Otorite ve din.⁶³ Bunlardan otorite yolunu Pehlevi hanedanı denedi ve milletüstü İranlı kimliğini biçimlendire bilmek için yaptığı zorbalıklarla çok felaketler yol açtı. Din yolunu ise İslam Cumhuriyeti denedi ve milletüstü Şii Müslüman kavramıyla belli bir süre birleştirici rol oynayabildi. Fakat bundan sonra nasıl olacak? Artık herkesçe biliniyor ki, ne İranlılık Farslığa benzer, ne de Şii Müslümanları birleştiren, Fars dilidir. Yani Fars şovenizminin 80 yıla yakın bir sürede Fars dilinde konuşan tek bir "İran milleti" yaratma çabası boşa çıktı. Şimdi İranın başlıca milli-etnik gruplarından her biri kendi milli varlığına sahip çıkmakta, kendi diline, kendi kimliğine değer vermektedir. Bu yeni durumda gayri Farsların ulusal isteklerini dikkate almakla köklü değişim yapılması mümkün mü? Fikrimizce evet, mümkündür! Fakat köklü değişimi kim, hangi güç gerçekleştirecek?

Rejime bağlı güçlerin köklü değişim yapabileceklerine inanmıyoruz. Çünkü:

⁶² "Dr.Hüseyn Şergi ile Söyleşi", *Nevidi Azerbaycan* gazetesi, Urmiya, 2001, Nevruz Özel Sayı:140, s. 23.

⁶³ Anıl Çeçen, "Bir İran Değerlendirmesi", *Avrasya Dosyası*, Cilt:5, Sayı:3, Ankara, 1999, s. 346.

da ulusal değişim arayışları çok çeşitli hedefleri aksettirmektedir. Bu çeşitli hedeflerden ileri gelen yakın, orta ve uzun vadeli ulusal değişimler söz konusu olabilir.

Yakın vadeli ulusal değişim, gayri Fars halkların milli-kültürel haklarının resmen kabulünü öngörmektedir. Fakat bu resmi kabul rejim için dozlaştırılmış düzeyde milli-kültürel haklar ise, kimi gayri Fars halklar için kültürel özerklik veya kültürel-arazi özerkliği demektir. Azerbaycan Türkleri'nin ve bazı diğer halkların bu aşama ile yetinmeyip daha ileri gitmek isteyeceği de gözardı edilmemelidir. Bir başka deyişle, yakın vadeli ulusal değişim gerçekleşse bile, bu, sorunun çözüldüğü anlamına gelmez.

Orta vadeli ulusal değişim, çokuluslu İran İmparatorluğu'nda devletin milli araziler üzere federatif veya konfederatif esasta yeniden yapılanmasını öngörüyor. Çeşitli varyantların, formüllerin, modellerin yer alabileceği orta vadeli ulusal değişimde temel sorun federatif veya konfederatif devletin ülkesel bütünlüğünü sağlayacak başat etnik meselesidir. Burada başat etnik bakımından üç esas model oluşturulabilir: 1. Fars başatlı devlet modeli; 2. Fars-Türk çifte başatlı devlet modeli; 3. Türk başatlı devlet modeli.

Uzun vadeli ulusal değişim, çokuluslu İran imparatorluğu'nun parçalanmasını ve tek devlet yerine birkaç yeni bağımsız devletin kurulmasını öngörüyor. Burada ayrılmış devletler modeli söz konusudur.

Köklü değişim meselesi üzerine dönelim. İslam rejimine bağlı güçler ne köklü toplumsal, ne de ulusal değişim yapamazlar. Çünkü bu tür köklü değişim yapılırsa, sadece iktidarlarını değil, rejimlerini de kaybederler. Aynı zamanda, toplumun gittikçe yükselen değişim isteklerini de gözardı edilemez. Bu sebeple, rejime bağlı güçler en fazla yüzeysel değişim yapabilir ve kimi toplumsal, ulusal değişimleri gerçekleştirmekle toplumun gittikçe yükselen değişim isteklerini, geçici de olsa, yatıştırmaya çalışabilirler. Fakat bu yatıştırmaya çalışma, toplumun değişim isteklerini bastıramaz; aksine rejimin köklü değişime direnişini arttıkça ahaliyi alternatif arayışa iter. Belli bir süredir, ahali böyle bir alternatif arayışındadır. Tesadüf değil ki, 23 Mayıs 1997'de umutla Hatemi'ye oy veren Azerbaycan ahali artık 2001 yılında onun boykot edilmesini düşünmektedir. Fakat Hatemi (rejimin islahatçı kanadı) değilse, köklü değişimi hangi güç yapabilir?

İran-İrak Savaşı'nda toplumsal itibarını kaybetmiş ve gayri Farsların, özellikle Azerbaycan Türklerinin milli isteklerini görmemezlikten geldikleri için yalnızlığa itilmiş Halkın Mücahitleri, Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra ideolojik boşluğa yuvarlanıp şaşırmış solcular, bir daha geri

dönebilmesi imkansız Şahçılar (saltanattalepler) vs. böyle bir köklü değişimi yapabilecek güçte değildirler. Artık gittikçe belli oluyor ki, İran'da köklü değişimler yaparak hem toplumsal, hem de ulusal istekleri karşılayabilecek tek güç milli kuvvetlerdir!

Kendi bünyesindeki milliyetçileri, liberalleri, solcuları, dincileri vs. birleştiren milli kuvveler, İslam rejiminden köklü toplumsal değişim, hakim Fars şovenizminden ise köklü ulusal değişim talep eden başlıca alternatif güçtür. Artık ahalinin gittikçe daha büyük bir kısmı kendi beklentilerinin gerçekleştirilmesi için umutlarını başlıca alternatif güç olan milli kuvvelere bağlamaktadır. Azerbaycan Milli Harekatının-AMH'nin gittikçe önüne geçilmez bir güce ulaşması da buradan kaynaklanmaktadır.

Böylelikle, İran'ın ülkesel bütünlüğünü korumakla köklü değişim yapılmasının otorite ve din yollarından sonra üçüncü bir yeni yol-millî yol ortaya çıkıyor. Fakat bu üçüncü yolu ileri sürmüş başlıca alternatif güç-millî kuvveler kendi karşılarında Fars şovenizmini bulmaktadır. Fars şovenizmi millî yolu kabul edip sonucuna katlanabilecek mi? Kanaatimizce hayır! Çünkü:

Birincisi, millî yol Fars şovenizmine karşıdır ve onunla mücadelede ortaya çıkmıştır.

İkincisi, millî yol köklü değişim talep eder ve köklü değişim de demokratikleşmenin zaferi olmadan mümkün değildir. Fakat demokratikleşmenin başarılı galibiyeti sayıca Türklerden çok az olan Farsların kendi egemenliklerini kaybetmesi ve başat etnik rolünü yitirmesi ile sonuçlanabilir. Farslar bu sonuca katlanamayabilir.

Üçüncüsü, İran'ın ülkesel bütünlüğünün korunmasında millî yol, orta vadeli ulusal değişimin gerçekleşmesi ve İran'da millî arazilere esaslanan federatif veya konfederatif devletin kurulmasıyla mümkündür. Artık Güney Azerbaycan basınında böyle bir istek ortaya koyulmaktadır.⁶⁴ Fakat orta vadeli ulusal değişimde gösterdiğimiz üç modelden hangisi gerçekleşebilir?

Fars başatlı devlet modelinin gerçekleşebilmesine, hatta gerçekleşirse kalıcı olabilmesine imkan yoktur. Çünkü demokratikleşmenin başarılı olacağı bir ortamda azınlık hakları ne kadar korunursa-korunsun, çoğunluğun da kendi hakları vardır. Türk çoğunluğunun Fars azınlığın başat rol oynaması katıyen mümkün olamaz. Hem dikkate

⁶⁴ "Mehmet Rıza Levai ile Söyleşi", Şemsi-Tebriz gazetesi, Tebriz, 15 Mart 2001, Sayı:96.

alalım ki, milli yol Fars şovenizmine karşıdır ve hakim Fars şovenizminin 180 derece çevrilerek hoşgörülü Fars demokrasisine dönüşeceğini inanmak güçtür.

Diğer taraftan, unutmayalım ki, bugün İran denen bölgede federatiflik veya konfederatiflik ilk defa Türklerin uyguladığı, tarih boyu yaşattığı bir mekanizmadır. Daha eski Elam, Kutı, Med... devletleri gerçek bir federatif veya konfederatif yapıya sahip olmuş,⁶⁵ Fars Akamenişler ve Sasaniler de bu Türk etkisini kabul etmişler. Sonraları, Selçuklu sarayında Fars vezir Nizamülmülk bu Türk sistemini ortadan kaldırmaya çalışmış, fakat Türk Safevilerden Kaçarlara kadar aynı sistem korunmuştur ("Memalik-e mahruse" eski Türk devletçilik sisteminin son örneği idi). "Fars Pehlevi diktasının kurulması ile ülkenin federatif yapısına son verildi"⁶⁶ ve İslam rejimi de Fars Pehlevi diktasının yolunda gitmiştir.

Aynı zamanda, XX. yüzyıla damgasını vurmuş Setterhan, Ş.M. Hiyabani, S.C. Pişeveri, Dr. M. Musaddık, Ayetullah K. Şeriatmedari gibi Azerbaycan Türkleri zaman zaman federalizmi savunmuşlardır; ama bu konuda gerçekten sonuna kadar ısrarcı olan Farsa ender rastlanır. Bütün bunlar ise, Fars başatlı devlet modelinin olabirliğine gölge düşürüyor.

Fars-Türk çifte başatlı devlet modeli, yüksek demokrasi kültürünün mevcut olduğu durumda tamamıyla mümkündür. Eger Fars şovenizmi 180 derece çevrilerek böyle bir yüksek demokrasi kültürü sergilerse ve Azerbaycan Türkleri'nin milli çıkarlarını dikkate alan yüksek bir siyasi şuur ortaya koyarsa, ülkede Fars-Türk çifte başatlı devlet modeli gerçekleşebilir. Kuşkusuz, bu durumda devletin kendi ahaliyle bütünleşme düzeyi daha yüksek olur ve ortaya hiçbir zaman ciddi bir ulusal sorun çıkmaz. Fakat Fars şovenizminden böyle bir yüksek demokrasi kültürünü ve siyasi şuurunu beklemek ne kadar gerçekçi olabilir? Fikrimizce, bu olasılık çok küçüktür; yani çifte başatlı devlet modeli imkansızdır.

Türk başatlı devlet modeli; Fars şovenistlerinden başka, ülkedeki bütün halkların gönüllü kabul edebileceği tek doğru modeldir. Ayetullah K. Şeriatmedari'nin daha 1979'da ileri sürdüğü ve güncelliğini şimdi de koruyan "15 milyon Fars'ın esareti altında 60 sene

⁶⁵ Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, 1997. s. 114; "Firudin Celilof ile Söyleşi", *Ayna* gazetesi, Bakü, 2001, Sayı 4 (600), s. 12.

⁶⁶ Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, 1997. s. 115.

kalmak mı iyi, yoksa 17.5 milyonluk Türk milletinin adeleti altında yaşamak mı iyi olur?" sorusu⁶⁷ iyice düşünölüp değeriendirilmelidir. Çünkü devletin ülkesel bütünlüğü, köklü ulusal değerişimin adaletli çözümlüne bağılıdır. Birkaç bin yıldan beri federatif veya konfederatif devletçilik geleneğine sahip olan ve bu geleneği şimdi de yaşatmaya çalışan Türklerin milli-etnik gruplara yönelik adaleti, hoşgörüsü ulusal değerişimin en optimal çözümlüdür. Ülkenin parçalanmasını istemeyen her gerçekçi, pragmatist insan bu adaletli çözümlü modelini desteklemeli, onun hayata geçmesi için çalışmalıdır.

Büyük önder E.Elçibeyin siyasal alana getirdiği Bütöv (Birleşik) Azerbaycan meselesi de Türk başatlı devlet modelinde kolaylıkla çözümlü kavuşabilir. Büyük önder E. Elçibey Bütöv Azerbaycan Birliğı (BAB) kurumunu yarattıktan sonra BAB'ın Meramname Komisyonu çalışmalarının gidişinde "Derbenden Kenger (Basra, Fars) körfezinedek Azerbaycan!" sloganını ileri sürmüş ve içerik olarak, Bütöv Azerbaycan'ın Azerbaycan Cumhuriyeti ile güneyin Türk başatlı devleti arasındaki birleşmeden kurulacağını ortaya koymuştur. E. Elçibey kuracak bu yeni devletin Birleşik Azerbaycan Yurtları (BAY) olarak adlandırılması üzerinde ısrarlı idi⁶⁸ ve buradaki "yurt" sözünü yeni bir anlamda (devlet anlamında) kabul ediyordu. Elçibey'e göre, Derbenden Kenger Körfezi'ne dek uzanacak Birleşik Azerbaycan Yurtları-(BAY), eski Türk geleneğini esas almalı ve ülkedeki bütün halklara, dolayısıyla Farslara da kendi kaderini kendinin belirtmesi hakkını tanımalıdır.

Tabii ki, orta vadede ulusal değerişim Fars şovenizminin direnişi sebebiyle gerçekleşemezse, uzun vadeli ulusal değerişim zarureti ortaya çıkacak ve ayrılmış devletler modeli İran'ın birkaç bağımsız devlete parçalanmasıyla sonuçlanacaktır. Bundan sonra ise, Azerbaycan'ın güneyinde kurulacak bağımsız devlet ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında birleşme gündeme gelecektir.

Şimdilik, politikanın satranç tahtasında Azerbaycan'la Farsistan arasında oyun oynanıyor. Kuşkusuz, tarihe çok zaferler yazmış Türklük 21. yüzyılda da kendi sözünü diyecek, ne kadar zorluklar olsa da, inanıyoruz ki, mutlaka galip gelecek ve Fars şovenizmine "Şah!" diyip onu "Mat!" edecek.

⁶⁷ Emre Bayır, "Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan'da Milli Direniş Hareketi", *Avrasya Dosyası*, Cilt:5, Sayı:3, Ankara, 1999, s. 121.

⁶⁸ E.Elçibey, *Bütöv Azerbaycan Yolunda*, Ecdad Yayınları, Ankara, 1998.